

LÁNYI GUSZTÁV

ELTE Szociológiai Intézet, Budapest

MI A TÖRTÉNELMI SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA? – bevezetés egy történelmi szociálpszichológiai elemzéshez –

Nemzetközi előzmények

A nemzetközi pszichológiai szakirodalmat figyelmesen követők számára bizonyára feltűnt – a számtalan és már-már követhetetlen fejlemény között – a (szociál)pszichológiai kutatások módszertani–metodológiai–szemléleti „váltásának”, „változásainak” – sokak szerint „válságának” – ténye. A közelmúlt általános tudományelméleti próbálkozásai, úgy tűnik, egyfajta „fellazulást” is jeleznek (KUHN, 1970; FEYERABEND, 1975). Egyesek szerint intézményi, szociológiai alapjaiban is „megrendült” a tudomány (MARX, L., 1978). Mások szerint az „empirikus metafora” széttört: a szociálpszichológusok is világszerte kritikusan konfrontálódnak az empirikus tradícióval, rákérdeznek a szociálpszichológia elméleti és gyakorlati ténykedéseinek társadalmi összetevőire (BUSS, 1979). Kenneth J. GERGEN (1981) egyenesen a pszichológiai paradigma fragmentálódásáról ír, s ebből vezető le az olyan új pszichológiai „paradigmák” felbukkanását, mint az „etogenetikus orientáció”, a „filozófiai pszichológia”, az „interszubjektív-hermeneutikus analízis”, a „kritikai orientáció”, a „szociálpszichológia metaelméleti és történeti analízisei”, az „etnometodológia” – valamint a „történelmi szociálpszichológia”.

Noha ez az utóbbi terminológia – a „történelmi szociálpszichológia” – a nemzetközi szakirodalomban alig-alig bukkan fel, ám sok-sok szerző és irányzat valamiképpen *implicit* módon hordozza ezt a „paradigmát”.

A legmarkánsabb tudománytörténeti előzményekre kétségtelenül FREUD (1981; 1946) és JUNG (1959) munkáiban bukkanhatunk. Ráadásul a mélylélektan behatolása a történeti dimenzióba napjainkig tartó ígéretes tudományos próbálkozás, egyaránt tágítva, átalakítva a fogalmi készletet, például az *identitás* kategóriájával ERIKSON (1958; 1975), s ugyanez a fejlődés, átalakulás megfigyelhető a témák és módszerek oldaláról is (MAZLISH, 1963; STROUT, 1968; WALZER, 1963; WOLMAN és LANGER, 1970).

Az úgynevezett „pszichohistóriai” irányzat szintén jelentős próbálkozás a történelmi és pszichológiai megközelítés összekapcsolására. Egyfelől az egyéni jellemvonások, személyiségkép történeti-politikai dimenzióba történő állítása figyelhető meg (BINION, 1969; BUSHMAN, 1965; GREENSTEID, 1967; MAZLISH, 1973; MINNICK és MEISNER, 1978). Másfelől azonban ennél nagyobb igényű, pontosabban:

a politikai személyiségrajzon túllépő, általánosabb vállalkozásokkal is találkozhatunk. Ilyenek például azok a munkák, amelyek vagy egy hosszabb történeti időszak-korszak „pszichohistóriai” leírását adják (BYMAN, 1978; RADDING, 1978), vagy egy adott korszak – mondjuk a középkor – világgépének immanens kategoriális szerkezetét vizsgálják fel (GUREVICS, 1974), vagy egy interperszonális viszony – mondjuk a barátság –, illetve egy bizonyos „pszichikus entitás” – mondjuk az „én” – történeti vándorújtját követik nyomon (KON, 1977; 1978).

Hasonlóan nagy igényű, egy-egy hosszabb történeti korszak, időszak jellemző *korérzését* leíró munkák – a francia mentalitástörténeti iskola (Lucien Febvre, Georges Duby, Robert Mandrou, Alphonse Dupront, Louis Trénard, Jacques Le Goff) nyomdokain haladva, főként történészek és szociológusok – vállalkoznak arra, hogy feltárják egy-egy társadalmi történés (például forradalom), vagy egy-egy társadalmi jelenség (például kriminalitás), vagy egy-egy, az ember „antropológiai sorsfordulóihoz” kapcsolódó esemény (például halál) az adott korszakban érvényes *jelentését* (DARNTON, 1978). Ugyanezen mentalitástörténeti szemléletben azokat a *projektív mechanizmusokat* is megpróbálják tetten érni, amelyek mondjuk a reneszánsz korszakában észlelt, megélt makrostrukturális tér-idő dimenziójából és a mindennapi élet mikrostrukturájából a tárgyi (például építészeti) környezet megformálásában játszhattak szerepet (HARRÉ, 1978).

Hazai előzmények

Természetesen nemcsak a nemzetközi szakirodalom feszegeti a történelem és a (szociál)pszichológia lehetséges kapcsolatait, hazai próbálkozásokkal is találkozhatunk. PATAKI Ferenc (1976, 117–128. o.) és HUNYADY György (1981) általános elméleti–metodológiai szinten veti fel az említett lehetséges kapcsolódás problémáit. Az egyre kiterjedtebb, szociológiai–szociálpszichológiai orientáltóságú nemzettudat vizsgálatok – a téma történelmi „terheltsége” miatt – szükségképpen vetik fel a pszichológiai dimenzió történeti beágyazottságának kérdését (CSEPELI, 1981; CSEPELI és LÁNYI, 1981; HUSZÁR, 1982).

Másfelől a történeti érzékenységet növelik azok a kutatások is, amelyek tudománytörténeti és ideológiakritikai elemzéssel feltárják egy vagy több pszichológiai iskola „előfeltevésrendszerét”, történeti-szociológiai gyökereit (ERŐS, 1980).

A példák is jelzik: a történelem és (szociál)pszichológia interdiszciplináris kapcsolata jó néhány metodológiai probléma leküzdése árán képzelhető csak el. Hiszen egyfelől itt kísért a felszínesen pszichologizáló történetírás, melynek rossz történetírói antitézise a szubjektivitástól megfosztott történelmi-politikai mozgások pszichologia-mentes „történeti” ábrázolása. Másfelől, ha e „rossz végletek” által felállított csapdát sikerül elkerülnünk, akkor is szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, hogy a pszichológia által feltárt, a társas-társadalmi magatartásra vonatkozó ismeretek vajon extrapolálhatók-e „idegen” területre, azaz visszavetíthetők-e – s ha igen: meddig – a múltba?

Bár nem könnyű probléma ez – s később még visszatérünk rá –, mindazonáltal nem is reménytelen vállalkozás az ilyen irányú szellemi erőfeszítés. Például SÁNDOR

Pál (1981) a pályakezdő Deák Ferenc politikai portréját felvázolva az alapos történeti oknyomozás során feltárt adatait – némi pszichoanalitikus orientációjú – szocializációs magyarázattal (is) értelmezi.

HANÁK Péter (1980) – egyéb munkáiról most nem is szólva – egyik előadásában a csoportdinamika fogalmait, elemző kategóriáit és szemléleti keretét alkalmazva a csoportváltás történeti konfliktusait értelmezte, felállítva a többoldalú kötődésekből előálló konfliktus-típusokat. Ezek: a „harmonizálás kompromisszum útján” (például 1867), „az egyik konfliktusforrás kiiktatása” (például a 48-as császári tisztek „árulása”, akik felesküdték a magyar kormányra), „a konfliktus megoldása hierarchizálás útján” a domináns csoportidentitás szerint (például az első világháborúban a II. Internacionálé vezetői, akik végül is a „nemzetet” választották) és végül a „megoldatlanság vállalása” s ezen belül: „színlelés”, „narkotikumok”, „az elvonulás formális és fiktív formái” (például Eötvös és Széchényi ki-, majd visszavonulása, „ingadozása”) és – ami igazi szociálpszichológiai behatolásra érdemes történeti-eszmetörténeti terep – „a megoldhatatlanság vállalása elaborált meneküléssel” (filozófia, irodalom, tudomány stb.).

NYÍRI Kristóf (1977; 1980), aki ugyan nem szociálpszichológus – hanem neves Wittgenstein- és Monarchia-kutató –, éppen ez utóbbi területre való behatolást végezte el. Felhasználva például a (szociál)pszichológia olyan elemző fogalmait, mint a *kettős kötés* („double-bind”) – *szentizálódást* gerjesztő, a személyes intim-szférába lenyúló – pszichológiai paradoxonjait, s ezeket összekapcsolta a Monarchiában kialakult nemzeti(ségi) és társadalmi helyzet strukturális antinómiái következtében létrejött (a magas öngyilkosság-statisztikák által is jelzett) *bizonytalan korhangulat, életérzés* „filozófiákban” (is) artikulálódó tényeivel, mintegy diagnosztizálva egy „antinomikus világmodell” szociológiai és szociálpszichológiai realitását az elvont fogalmi szférában is (vö.: LÁNYI, 1981).

A történelem és a szociálpszichológia lehetséges kapcsolódásait – korántsem kimerítő teljességgel – jelző nemzetközi és hazai „előzmények” áttekintése nem lenne kerek, ha nem utalnánk arra a tudományon kívüli, ám a társadalomtudományokat is szükségképpen foglalkoztató tényre, ami – valószínűleg nem függetlenül az általános világgazdasági válságtól – az 1970-es és 80-as évek nemzeti és etnikai kérdések iránt újból felizzó érdeklődésében érhető tetten (GLATZ, 1982). A magyar szellemi – különösen humán értelmiségi, írói – közvélemény erre az általános világtendenciára nagyon érzékenyen reagál, miként ezt a fiatal írók 1979-es, „A haza és nemzeti önismertet” címmel megtartott lakiteleki tanácskozása (FORRÁS, 1979, 9. o.) és legutóbb MÉSZÖLY Miklós (1982) Bibó István-i mélységeket idéző „szabálytalan helyzetképe” is bizonyíthatja.

Történelem és szociálpszichológia: metodológiai-módszertani kérdések

Az „előzmények” áttekintése után úgy látjuk, hogy a történelmi szociálpszichológiának mindenekelőtt arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy vajon a történelmi-társadalmi mozgások, a dinamikus vagy éppen állni látszó szociális helyzetek „miként képződnek le az egyéni tudatban és viselkedésben, s viszont: az egyéni aktusok hogyan objektívá-

lódnak társadalmi folyamatokká, a társadalmi változás tényeivé" (PATAKI, 1976; 118. o.). Felfogásunk szerint a történelmi szociálpszichológia a *történelmi jelenségek pszichológiája*. Ennek mintegy alárendelve a *történelmi megismerés pszichológiája* egyfelől vizsgálja a — főként — jelenkori „naív” pszichológiai—szociológiai—történelmi nézetek strukturálódását és alakváltozásait a mai közgondolkodásban, másfelől a *tudományos* történelmi megismerés pszichológiai előfeltevéseire rákérdezve — például a szellem-tudomány, hermeneutika esetében, de önreflexióként magára a történelmi szociálpszichológiára is áll ez — egyfajta metodológiai, „ismeretelméleti” tudományként funkcionál. Egyébként Kornis Gyula *Történelem és pszichológia* címmel, 1914-ben megjelent munkájában kiváló elemzését adja ennek az „ismeretelméleti” funkciónak, ahogy ő mondta: a „psychognozis” és a történelem viszonyát kereste a „történelmi ismerés pszichológiájában” és a „pszichológia szerepét a történelmi ismerésben”.

Egy logikailag teljes történelmi pszichológiában persze nem elhanyagolható a *pszichológiai jelenségek történetisége* és a *pszichológiai megismerés történetisége* sem (HUNYADY, 1981), de a történelmi szociálpszichológia — megítélésünk szerint — elsősorban a történelemben élő ember pszichológiája: a múltbeli jelenségek, események és viszonyok pszichológiai összetevőit kutatja.

A mentális jelenségeket a *hic et nunc*-ban kutató, „szituatív kötöttségű” pszichológia tehát valóban relativizálódik a történelmi szociálpszichológia perspektívájából: az *idő*, akár egyéni, akár történelmi dimenziójában — az individuális mentális organizációk és a történelmi mozgás, valamint a kollektív mentális struktúrák és a történelmi mozgás korrelációjában — kitüntetett fontosságú téma (BARBU, 1960, 2—18. o.). Hiszen a történelmi szociálpszichológia az időstrukturálás makro- és mikroszociológiai metszeiben — mintegy a *belsővé tevő emlékezet rétegeiben* — megőrzött minták *továbbélését*, „nyomait” keresi (DOOB, 1971; LÁNYI, 1982). Ezért a történelmi szociálpszichológiának különösen a kollektív mentális struktúrákban *megmerevedett* „geológiai rétegeket” érdemes kutatnia: a traumatikus tapasztalatok — forradalmak, háborúk, békék, békekötések stb. — „nyomait” (LANGER, 1963), illetve hogy ezek a „nyomok” miképpen artikulálódnak intellektuális vagy kvázi-intellektuális „ideákká” (IZENBERG, 1975). Ez viszont azt is jelenti, hogy a történelmi szociálpszichológiának — legáltalánosabban — a kulturális és ideológiai szférába *bevésődött* racionális és nem racionális, tudatos és tudattalan folyamatokat s ezek konfliktusgerjesztő és konfliktusmegoldási mintáit egyaránt ajánlatos vizsgálnia (BYRNES, 1977; PORSNYEV, 1970), főként az ún. *konjunkturáknak*, azaz a középtávú időciklusoknak, és a *struktúráknak*, azaz a hosszú időtartamnak a metszéspontjában (BRAUDEL, 1972).

A történelmi szociálpszichológia tehát az idő kontinuitásában, azaz a történelemben élő ember társas és társadalmi viszonyait vizsgálja, ezért keresi elsőként a gondolkodásmódok-mentalitások és a történelmi-politikai konstellációk közötti konkrét kapcsolatokat. Más szavakkal: annak a „valóságnak” a meghatározására törekszik, amely az objektív tényszerűség és a szubjektíve megélt „életvilág” kettősségében konstituálódik egy adott korszak embereinek tudatában mint saját létük — a „múlt”, a „jelen” és a „jövő” által határolt, azaz a kollektív identitásban „megőrzött” konfliktusgerjesztő és problémamegoldási mintákat hordozó — valóságos és szimbolikus „emlékezete” (BERGER és LUCKMANN, 1967, 120. o. HOLZNER és ROBERTSON, 1980. 22. o.). A történelmi szociálpszichológia ugyanis az egyének és csoportok emlékezetébe

„fagyott” *kollektív jelentéseket* keresi — azt a jelentést, aminek *megértése és inpterpertálása* a legfőbb feladata, felhasználva akár a szellemtörténeti, hermeneutikai vagy tudás-szociológiai hagyományokat is (OUTHWHITE, 1975; ROMMETVEIT, 1972). Szükségképpen így van ez, mert — feltételezésünk szerint — a történelmi szociálpszichológia egy adott történelmi időszak kontinuitását és diszkontinuitását elsősorban nem a szokásos politikátörténet-írás kronologikus menetében tudja megközelíteni, hanem csak abban a metszetben, amelyben a történelmi-társadalmi mozgások és struktúrák által létrehozott *identitás-típusok* megragadhatók. Ebben az értelmezésben az *identitás-típusok* olyan, az „emlékezetben” hordozott *jelentések* — egyfelől jól artikulált és többszörösen értelmezett „rituális eljárások” („diszkurzív univerzumok”), másfelől artikulál(hat)atlan indulatok, szinte a „történelmi tudattalanba” fojtva —, amelyek együttesen és egységként *konfliktus-periódusokba* és *konfliktus-típusokba* rándulnak össze — ezen „egységeket” történésként, szociológusként „társadalmi drámáknak”, történelmi szociálpszichológusként „artikulált életérzéseknek” nevezhetjük. Ám azzal tisztában kell lennünk, hogy mindezen összefüggéseket hagyományos történeti fogalmakkal nem tudjuk leírni, hiszen olyan történeti fogalmakkal kell szembenézni, mint életérzés, azonosulás, életbiztonság, sors- és lehetőségélmény; másrészt hagyományos, azaz akadémikus pszichológiai fogalmakkal sem ragadhatók meg, amelyek főleg a kísérleti biztonság érdekében, szem előtt tartva az operacionalizálhatóság követelményét, szükségképpen semlegessé váltak a történelmi dimenzió felől nézve.

Ezért a történelmi szociálpszichológia elsősorban a *történelmi dráma* egyéni és társadalmi *jelentéseit* kénytelen keresni: azokat a *személyes* és *történelmi* mozzanatot igyekszik tetten érni, amelyekkel egy adott kor „világa” önmagát definiálja. E definíálás-probléma viszont egy olyan előfeltevésen nyugszik — s ez az előfeltevés a történelmi szociálpszichológia egyik legfontosabb elméleti alapját képezi —, mely szerint a valóság a benne élő embernek nem egyszerűen mint magánvaló, hanem mint *számára-való* jelenik meg. Az a tevékenység, mellyel egy adott korban élő egyén felépíti magának a valóságot — annak „szabályait” —, nem pusztán elvont logikai természetű, azaz „metafizika” és „ontológia”, hanem a történelmi tradíciók és a társadalmi struktúra viszonyaitól determinált pszichológiai valóság-modellek (hit, élmény, kognitív és emocionális minták stb.) is formálják.

Mármost ha ez így van, akkor a történelmi szociálpszichológia — nem feledkezve el a konkrét történeti és szociológiai alapokról — azokat a *viszonykomplexusokat* keresi, „amelyek, ha már egyszer kialakultak, bizonyos önálló dinamikával rendelkeznek” (LUKÁCS György, 1976, 158. o.). Ám a történelmi szociálpszichológia e „viszonykomplexusokban” hordozott személyes és történelmi mozzanatot nem ontológiai, hanem csak *fenomenológiai realitásként* értelmezi, lévén tárgya — főként — a szimbolikus formák és objektivációk által szabályozott „mentális újratermelés” folyamata: az a „valóság”, amely egyfajta „belső idejű” önmozgásban strukturálódik — egyfelől a makroszociológiai tér-idő dimenziójához kötött *életformák* „realitásában”, másfelől (és főként) ezek kivetüléseként a szimbolikus apparátus („emlékek”, „vágyak”, „sors- és lehetőségélmény” stb.) „illuzorikus” megkötöttségeiben. Ebből következően az egyes ember is ezen komplex társadalmi-predefiniáló rendszerből származtatja érzelmeit, önértelmezéseit és a „megismerést” szolgáló kognitív megközelítéseit is (BERGER, 1973, 117–118. o.; HUGH-WOOD, 1975, 31–32. o.; SPURLING, 1977, 171. o.).

A történelmi szociálpszichológia ezért olyan valóság-modellek között keresi a kapcsolatokat, amelyek a struktúra „külső” vonatkozásaiban „objektumként”, működés módjuk „belső” dinamikájában viszont „szubjektumként” szerveződnek. Ez is szinte leküzdhetetlen akadályt jelent. Hiszen egyfelől a történelmi szociálpszichológia „laboratóriuma” az egész – vagy inkább csak a „dokumentált” – történelem; ezért könnyen megkísértheti a Feyerabend-féle „minden meg van engedve” elve. Másfelől, mert valóban kénytelen a dokumentumokba száradt adatokra, leírásokra stb. hagyatkozni, az egyéni-pszichológiai „variáció” – az *utólagos* elemző számára – szinte „felszívódik” az adott kor eszményeibe, normáiba, a „típusokba”. A feltáró és interpretáló munka során így előállhat a „rész” és „egész” között cirkuláló „hermeneutikus kör”, amikor „a részből magyarázzuk az egészet és az egészből a részt. A ‘korszellemet’ egyéni dokumentumok adataiból származtatjuk – és az egyéni dokumentumok adatait a ‘korszellemről’ meglevő ismereteink alapján interpretáljuk” (MANNHEIM, 1952, 74. o.).

A probléma tehát az, hogy a történelmi szociálpszichológia nem tudja megfigyelni az aktuális viselkedést, csak következtetni tud a rendelkezésre álló forrásokból. Ráadásul még a kulturális antropológia módszereire sem támaszkodhat, hiszen míg a kulturális antropológia *inter*-kulturális, addig a történelmi szociálpszichológia *intra*-kulturális metszetében írja le a mentális struktúrákat (BARBU, 1960, 5. o.). Ezt azonban mégis meg tudja tenni, minden korábban jelzett nehézség ellenére, mert az *intra*-kulturális metszet az a – múlt és jelen között húzódo – „határsáv”, amin *eo ipso* mozogni kénytelen; és azért tud e „határsávba” behatolni, mert a történelmi múlt egy dinamikus struktúra: a *félmúlt*on átszivároga formálhatja a jelen néhány mentális aktuálisát is. A történelmi szociálpszichológiai vizsgálódáskor a mentalitások történetét elemezve tehát alapvető jelentőségű figyelembe venni a múlt dinamikus struktúráját: a veszteségek és cezúrák arányát az örökölt szokások területén, vagyis a társadalom „mentális újratermelésének” folyamatát, s végül azokat a fáziseltéréseket is, amelyek részint az egyénnek a változáshoz való roppant lassú alkalmazkodásából, részint a különböző társadalmi szektorok egyenlőtlen fejlődéséből erednek (LE GOFF, 1976).

Az így értelmezett „mentális újratermelés” folyamatában szükségképpen létrejön egyfajta – főleg a történelem hosszú időtartamú struktúráiba bevéődött „emléknyomok” formájában megnyilvánuló – *egyneműsködés*: olyan „viszonykomplexusok” együttese, amely nem az egyéni pszichikum felett lebegő „kollektív psziché”, „nemzeti karakter” stb. működésének eredménye – noha önszuggeszcióként természetesen ezek működnek, „reális entitások”, miként ezt számtalan szociálpszichológiai vizsgálat is bizonyíthatja (BUCHANAN–CANTRIL, 1953; DUIJKER–FRIJDA, 1960; FARBER 1950; INKELES–LEVINSON, 1954; LIPSET–LEWENTHAL, 1961; MILGRAM, 1977) –, hanem a csoportot alkotó egyének pszichikus megnyilvánulásainak jellemző kifejeződése, amely az adott csoport *társadalmi létfeltételeiből, történeti fejlődéséből* (s az ebből eredő „kondicionált reflexeiből”: életbiztonsági, sors- és lehetőségélményeiből) s a csoportot alkotó egyének *egyöntetű* szocializálódásából ered. Egy adott társadalom adott kultúráján, hagyományain stb. belül ezért – feltételezésünk szerint – beszélhetünk a mentalitások, beállítódások stb. *folyamatosságáról*. A történelmi szociálpszichológia mindezek vizsgálatát tehát a kontinuitás és diszkontinuitás dialektikájában szemléli. A *jelen* és a *közelmúlt* horizontális dimenziójában mozgó szo-

ciológia és pszichológia időkereteit „megszüntetve megőrizve” mintegy kitágítja: a *fél-múlt*on keresztül visszaereszkedik a *múlt*ba – a jelen *diakron* metszetébe.

A jelen diakron metszete: konstruktív és destruktív feszültségek

Egy szisztematikus elemzéssel, valamint az ehhez kapcsolódó részletes dokumentációval – amiktől persze most kénytelenek vagyunk eltekinteni s csak néhány előzetes megközelítésünket vázolhatjuk – az előzőekben érintett összefüggések segítségével valószínűleg igazolhatnánk, hogy a magyar „közép-kelet-európaiság” mentalitástörténeti jellegzetessége a sajátos *egyensúlytalanságok* ismétlődése. Olyan „egyensúlytalanságokra” gondolunk, amelyek egyfelől a (politikai stb.) mentalitás jellegzetes – és a jelenre is ható – *kórformáiban* (SZÚCS Jenő, 1981, 353. o.), másfelől azonban éppen az átmenetiségből, bizonytalanságból adódó *kreatív lehetőségeiben* érhető tetten: a *hatástorlódásban*, az *egyszerre koraszülött és elavult* állapotokban, viszonyokban, gondolatokban stb. (KARÁCSONY Sándor, 1944, 403. o.).

Ennek a tételnek az igazolására – pontosabban: illusztrálására – a magyar történelem „egyensúlytalan” korszakaiból emeljük ki az Osztrák–Magyar Monarchia időszakát, ezen belül is az ún. „századfordulót”. A történeti kutatásokból tudjuk, hogy e korszak *dualista* politikai szerkezetében a politikai legitimitációt a császári és királyi intézménystruktúrákból adódó *birodalmi és nemzet(iség)i* azonosságtudat deszinkronitása, sajátos „patológiája” jellemezte. A birodalmi identitás ugyanis egyfelől a patriarchális és feudális császárhúségre korlátozódott, korszakunkban főként Ferenc József „atyai alakjára”*; másfelől – s ez számunkra még lényegesebb – a *kultúrára*, melyben végül is a kreatív lehetőségek „torlódása” ment végbe.

Azaz: mivel a birodalmi identitás a Monarchia népeinek „lét-immanens” nemzeti közösség-tudata számára „idegen” maradt, illetve a Monarchia fennállásának idején, a dualizmus korában az ellentmondó érdekek kiegyenlítésének *optimalizálására* törekedett a „természetes súlyegyen biztos törvényeit” keresve (ASBÓTH János, 1876, 27. o.) – úgy volt egyszerre idegen és az optimalizálás kerete, hogy a realitás spiritualizálódott, a valóság a „lét-transzcendens” szférába húzódott, tulajdonképpen az elaboráció és szublimáció feszültségeiben tehát *kultúrát* teremtett, amely azonban folyton a saját-lét paradox nem-létének antinómiáit járta körül.

Természetesen ezek az antinómiák a korszak társadalomlélektani „közérzetét” is befolyásolták, különösen az értelmiség rétegspecifikus mentalitásában érhetjük ezt – utólag is – tetten (például írók, művészek alkotásaiban stb.), hiszen az értelmiség az a társadalmi csoport, amely az értékalkotás, az ismeretek, jelképek, információk kezelésének és megőrzésének, továbbadásának különböző formáiban mintegy „megte-remti” saját létét, mégpedig a *történeti folytonosság* (a kontinuitás és diszkontinuitás) mozgásában, kapcsolódva – és eltávolodva – az éppen adott hatalmi struktúrához.

Az Osztrák–Magyar Monarchia hatalmi struktúrájára mármost az volt a jellem-

*Ebből a szempontból szimptomatikus értékű Joseph ROTH: *A Radetzky-induló* című regénye (Budapest, Európa Kiadó, 1957; 2. kiadás, 1982).

ző — a birodalmi és nemzet(iség)i strukturális identitás-keretek deszinkronitása miatt —, hogy csak egy absztrakt (mondhatni: „szervetlen”) integráció épülhetett ki, ez viszont egy sajátos, azaz közép-kelet-európai „patológiás rés” nyitott a korabeli emberek szubjektív „belső világa” és társadalmi szerepeik „külső világa” közé.* A mindennapi közérzetben ez a „patológiás rés”, többek között, mint magányosság-kommunikálhatatlanság volt jelen (ez az a bizonyos „kafkai világ”), sőt végső soron ez vezethetett el e korszak értelmiségeinek öngyilkosságaihoz, Ady „meghívott halál”-életérzéséhez is.

Talán csak művelődés- vagy politikatörténeti adalék, mégis jellemző: a Habsburgoknál is megfigyelhető volt egyfajta „felnagyított hódolat a halál előtt” — legalábbis W. M. Johnston híres-nevezetes *Osztrák szellem* című művében írottak szerint. Azaz — így Johnston — a „halál barokk víziója” az élet beteljesüléseként átjárta a bécsiek ízlését: a Ringstrasse historizáló architektúrája, az operett-idillben megtestesülő életérzés, mely csak „áldozat” volt a múlt vagy egy megálmodott utópia előtt. A mindennapi életben megfigyelhető halál-tiszteletet ráadásul fenntartotta a gyász komplex rituáléja is. Már Mária Terézia — férje halála után — egy ilyen fokozott gyászreakcióval rendezte át életét (JOHNSTON, 1972, 165–168. o.).

Valószínűleg ebben a „meghívott halál”-tudatban és életérzésben (is) értelmezhetők a korabeli osztrák és magyar politikai mentalitás — a musili „Kákánia” — egyensúlytalanságai.**

Ezeknek a sajátos, közép-kelet-európai egyensúlytalanságoknak a „kiegyensúlyozása” viszont valóban komoly „titkos” (mondhatni: kreatív) „tudást” igényelt, nemcsak a politikában persze, hanem feltehetően a mindennapi életvezetésében is. A politikai „tudás” előzményei mindenesetre legalább 1848-ig — ha nem korábban — nyúltak vissza. Hiszen — csak egy példát említve — még a magyar forradalom előtt a császár által kinevezett „törvényes” Batthyány-kormány és Mészáros Lázár hadügyministersége alatt állt elő az a helyzet, amelyben a későbbi honvédhadsereg „kiválogatódása” megtörtént: „törvényesen”, ám valójában a császári ellen-intézkedésekkel szemben. Ez teljesen megosztotta — és nem is nemzeti hovatartozás alapján — a császári hadsereget, így végül is minden egyes katonának saját lelkiismereti ügyévé tette a döntést: kit szolgálgjon? miképpen értelmezze az uralkodóra és az alkotmányra tett esküjét?

Ez a történelmi-politikai helyzet által előállott *individuális döntéskényszer* viszont nyilvánvalóan roppant megterhelhette az egyes emberek pszichés teherbírását, elég ha csak Széchenyi István vívódásaira és későbbi öngyilkosságára gondolunk, de ez hasonlóképpen, noha talán nem ennyire felfokozott mértékben, jelen lehetett a névtelen közemberek mentalitásában is.

A kiegyezés után a „komoly titkos tudás” legfeljebb finomodott, még átteteleesebbé vált, a mentalitás alapvető antinómiáin azonban nem változtatott. Magyarország valóban korábban nem látott fejlődést, gazdagodást stb. mutathatott föl — And-

*Csak egy illusztráció ezzel kapcsolatban: „Ebben az országban — diagnosztizált Robert Musil — (...) mindig mást csináltak, mint amit gondoltak, vagy másképp gondolkodtak, mint ahogy cselekedtek.” (MUSIL, 1977, 34. o.)

**Ez a *Kákánia* „császári-királyi” volt, s egyben császári és királyi is, bárkire-bármire illett ott vagy a k. k. vagy a k. u. k. jelölés, ennek ellenére komoly titkos tudás kellett ahhoz, hogy helyesen különböztessük meg, mely intézmények és személyek nevezendők k. k.-nak és melyek k. u. k.-nak” (MUSIL, 1977, 42. o.).

rassy Gyula gróf, Kossuth egykori emigráns-társa, még a birodalmi külügyminiszterséget is elérte —, ám a kiegyezés magyar *szakértelmiségeinek*, Arany László nemzedékének életérzését a kortárs Asbóth János így írja le: „Pessimismus; a hősnek eszményi némes czélokra merész törekvése; valóságos láza a magasabb vágyaknak; de a vágyak lázával szemben erőtlenség, leverő csüggedés; a benső igazság összeütközése a külső valósággal; kiábrándulás; undor; kétségbeesés; s újra s újra kiújulása a reménynek, a bátor harcznak; de örökös cseréjével a czélnek; erőfecsérlés, téveteg kapkodás; álhatatlanság, végre elerőtlenedés; dicstelen bukás.” (ASBÓTH, 1876, 89. o.)

De mivel a korszak „hatástorlódásaiban” az impresszionisztikus és „déliabós” én-vesztés úgy volt az adott struktúrába beépítve, hogy egyúttal ennek „súlyegyenét” is kereste a feszültségek spiritualizálásával, valóban nem maradt más „megoldás”, mint — ahogy korábban már HANÁK Pétertől (1980) is idéztük — „a megoldhatatlanság vállalása elaborált meneküléssel”.

Mindezek a kór- és korproblémák olyan személyek életéből bonthatók ki (utólag), akik társadalmi helyzetükből eredően és személyiségük szenzibilitása miatt is mintegy rákényszerültek az önreflexióra. A szenzibilitás persze *maszkszerűvé* is válhatott (mondjuk a jungi „persona” értelmezése szerint), mindazonáltal vannak olyan önreflexióra utaló dokumentumok, amelyekben az egyéni életérzés projekciója és a korproblémák introjekciója egyszerre artikulálódhatott. Olyan dokumentumokról lehet szó, mint például a fiatal LUKÁCS György 1910–11-ben magyarul és németül írott *Naplója*, amelyben már ez a *nyelvi váltás* önmagában jelzésértékű, a tartalmi-lélektani információk pedig azt a folyamatot rögzítik, amelyben a konstruktív és destruktív önpusztító tendenciák egymást áthatva vannak jelen — amelyekből tehát egyfajta hermeneutikai-pszichológiai értelmezéssel kielemezhetjük a fiatal Lukács „paulusi fordulatának” motívumait.

Életutak — öt nemzedék

Ha mármost egy ilyen *élettörténeti módszerrel* dolgozó hermeneutikai-pszichológiai eljárással mintegy történelmi-pszichológiai-politológiai tesztelést akarunk végezni, akkor a már korábban tárgyalt módszertani problémákat kell konkretizálnunk, nem függetlenül a „megtesztelendő” személyektől és történelmi-politikai környezetüktől.

Befejezésül erről is néhány szót — a „bevezető” jellegű dolgozat műfajából eredően persze némileg elnagyoltan.

Az élettörténeti beszámolók és egyéb dokumentumok (naplók, levelek stb.) elemzése az ún. *belső tapasztalat*, az *emlékezet* és a *történelmi-politikai tudat* mint kognitív-emocionális reprezentációk értelmezése: olyan „szkémáknak” a hermeneutikus-pszichológiai interpretációja, amelyek struktúrálják a „valóság” és a „szubjektív tapasztalat” viszonyát. Az említett dokumentumokban megjelenő „belső tapasztalat” a projekció és introjekció által jön létre, melynek referenciapontjai az adott személy életének fontosabb eseményei. Az „események” strukturálása a személyes *én-identitás* köre rendeződő *csoportemlékezet* (például családi hagyományok) és az univerzális *kollektív memória* által történik. Tehát a személyes én-identitáson túl nagy szerepet játszik még a *történelmi tudat*, amely a múlt objektívációinak „nyomása” alatt áll: olyan kognitív-

emocionális reprezentációkról van szó, amelyeket mitologikus, ideologikus, kulturális és etnikai stb. tartalmak szőnek át az időstrukturálás kényszerének engedve. Az élet-történeti dokumentumok így mindenekelőtt belső kognitív-emocionális folyamatokra utalnak: az *időperspektívára* és az *én-tematizációra*; a szövegek „felszíni szerkezete” pedig a *tájékoztató és értékelő funkciók* pszichológiájában rendeződik el. Az interpretáció viszont nem más, mint e mentális szerkezetek rekonstrukciója.

Azok a személyek, akiket meg szeretnénk „tesztelni”, az elmúlt 150 év – mintegy *öt nemzedék* reprezentatív politikai szereplői voltak; valamilyen szinten és valamilyen módon mindenképpen magukba sűrítik a közép-kelet-európai régió magyar történelmének egyensúlytalanságait, problémáit: Széchenyi István – Kossuth Lajos, Deák Ferenc – Andrássy Gyula, Tisza István – Károlyi Mihály, Horthy Miklós – Teleki Pál, Mindszenti József és Rákosi Mátyás.

Nem kevesebbről van tehát szó, mint a magyar történelem – eddig megíratlan – „pszichotörténetéről”, annak legalábbis egy fejezetéről. Dolgozatunk ennek viszont csak valóban vázlatos és alig-alig kifejtett „bevezetője” lehetett.

Irodalom

- ASBÓTH János, 1876, „Három nemzedék”, In: *Irodalmi és politikai arczképek*, Budapest, Légrády Testvérek, 7–50.; „A fiatal irodalomból”, 77–120.
- BARBU, Z., 1960, *Problems of Historical Psychology*, Greve, New York.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T., 1967, *The Social Construction of Reality, A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Allen Lane The Penguin Press, London.
- BERGER, P. L., 1973, *Invitation the Sociology*, Overlook Press, New York.
- BINION, R., 1969, Repeat performance, A psychohistorical study of Leopold III. and belgian neutrality, *History and Theory*, 2, 213–259.
- BRAUDEL, F., 1972, A történelem és a társadalom, A hosszú időtartam, *Századok*, 4–5, 988–1012.
- BUCHANAN, W., CANTRIL, H., 1953, *How nations see each other*, Univ. of Illinois Press, Urbana.
- BUSMAN, R. L., 1965, On the Uses of Psychology, Conflict and Conciliation in Benjamin Franklin, *History and Theory*, 227–240.
- BUSS, A. R. (ed.), 1979, *Psychology in social context*, Irvington, New York.
- BYMAN, S., 1978, Ritualistic Acts and Compulsive Behavior, The Pattern of Tudor Martyrdom, *American Historical Review*, 3, 624–643.
- BYRNES, J. F., 1977, Suggestions on Writing the History of Psychological Data, *History and Theory*, 3, 297–305.
- CSEPELI György, 1981, Szociológiai-szociálpszichológiai vizsgálatok a magyar nemzeti érzés és tudat körében, Kandidátusi disszertáció.
- CSEPELI György, LÁNYI Gusztáv, 1981, Önmeghatározás és magyarság, *Világosság*, 1, 18–24.
- DARNTON, R., 1978, „The history of *mentalités*: Recents writings on revolution, criminality, and death in France”, In: BROWN, R. H., LYMAN, S. M. (eds), *Structure, Consciousness, and History*, Cambridge University Press, Cambridge, 106–138.

- DOOB, L. W., 1971, *Patterning of Time*, Yale Univ. Pr., New Haven, London.
- DUIJKER, H. C. J., FRIJDA, N. H., 1960, *National character and national stereotypes, Confluence, I.*, North-Holland Publishing Co, Amsterdam.
- ERIKSON, E. H., 1958, *Young Man Luther, A Study in Psychoanalysis of History*, Norton, New York.
- ERIKSON, E. H., 1975, *Life History and Historical Moment*, Norton, New York.
- ERŐS Ferenc, 1980, Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. Tanulmány a pszichoanalízis szociálpszichológiai kidolgozásának előfeltevéseiről, Kandidátusi disszertáció.
- FARBER, M. L., 1950, The problem of national character, methodological analysis, *J. Psychological*, 30, 307–316.
- FREUD, S., 1918, *Totem és tabu*, Dick Manó, Budapest.
- FREUD, S., 1946, *Mózes és az egyistenhit*, Bibliotheca, Budapest.
- FEYERABEND, P. K., 1975, *Against method*, Humanities Press, London.
- GERGEN, K. J., 1981, Social Psychology and the Phoenix of Unreality, In: KOCH, S. (ed.), *Draft for Psychology, A Century of Developing Science*, McGraw Hill, New York.
- GLATZ Ferenc, 1982, Kérdések etnikumról, nemzetről a 20. század végén, *História*, 4–5, 34–36.
- GREENSTEID, F. I., 1967, The Impact of Personality on Politics: An Attempts to Clear Away Underbush, *American Political Science Review*, 61, 629–641.
- GUREVICS, A., 1974, *A középkori ember világgépe*, Kossuth, Budapest.
- HANÁK Péter, 1980, A csoportdinamika társadalomtörténeti értelmezése. Előadás a Magyar Szociológiai Társaság Általános elméleti és szociológiatörténeti szakosztálya 1980. május 7-i ülésén.
- HARRÉ, R., 1978, Architectonic man, On the structuring of lived experience, In: BROWN, R. H., LYMAN, S. M. (eds), *Structure, Consciousness, and History*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- HOLZNER, B., ROBERTSON, R., 1980, Identity and Authority, A Problem Analysis of Processes of Identification and Authorization, In: ROBERTSON, R., HOLZNER, B. (eds), *Identity and Authority*, Basil Blackwell, Oxford, 2–39.
- HUGH, M., WOOD, H., 1975, *The reality of ethnomethodology*, John Willey and Sons, New York.
- HUNYADY György, 1981, Történelem és pszichológia, *Történelmi Szemle*, 1, 71–78.
- HUSZÁR Tibor, 1982, Nemzetlét – nemzettudat I–II. *Valóság*, 7–8.
- INKELES, A., LEVINSON, D. J., 1954, National character: the study of model personality and social system, In: LINDZEY, C. (ed.), *Handbook of social psychology*, Cambridge, Mass. Addison-Wesley (2. kiadás: LINDZEY, G., ARONSON, E. (eds), 1969, 4. köt.
- IZENBERG, G., 1975, Psychohistory and Intellectual History, *History and Theory*, 2, 139–155.
- JOHNSTON, W. M., 1972, *The Austrian Mind, An Intellectual and Social History 1848–1938*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, London.
- JUNG, C. G., 1959, The Archetypes and the Collective Unconscious, In: The Collected Works of C. G. Jung. Vol. 9., Routledge and Kegan Paul, London.

- KARÁCSONY Sándor, 1944, *A magyarok kincse*, Exodus Kiadás, Budapest.
- KON, I., 1977, *A barátság*, Kossuth, Budapest.
- KON, I., 1978, *Otkritie „Ja”*, Moszkva.
- KORNIS Gyula, 1914, *Történelem és pszichológia*, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udv. Könyvnyomdája, Budapest.
- KUHN, T. S., 1970, *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago.
- LANGER, W. L., 1963, The Next Assignment, In: MAZLISH, B. (ed.), *Psychoanalysis and history*, Prentice-Hall, Inc., A Spectrum Book, N. J.
- LÁNYI Gusztáv, 1981, Egy antinómikus világmodell, Recenzió Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről című könyvéről, *Világosság*, 3, 180–184.
- LÁNYI Gusztáv, 1982, Az idő és „mi”, Az idő társadalmi meghatározottságáról, *Világosság*, 1, 15–23.
- LE GOFF, J., 1976, A mentalitástörténeti problémái, *Világosság*, 11, 683–689.
- LIPSET, S. M., LEWENTHAL, L. (eds.), 1961, *Culture and social character*, Free Press, New York.
- LUKÁCS György, 1976, *A társadalmi lét ontológiájáról II. köt.*, Magvető Kiadó, Budapest.
- MANNHEIM, K., 1952, *Essays on the sociology of knowledge*, Routledge and Kegan Paul, London.
- MARX, L., 1978, Reflexions on the neo-romantic critique of science, *Daedalus*, 61–74.
- MAZLISH, B., 1963, (ed.), *Psychoanalysis and History*, Prentice-Hall, Inc., A Spectrum Book, N. J.
- MAZLISH, B., 1973, *In Search of Nixon, A Psychohistorical Inquire*, Md., Penguin, Baltimore.
- MÉSZÖLY Miklós, 1982, Tudat és nemzettudat (Szabálytalan helyzetkép), *Valóság*, 7, 32–47.
- MILGRAM, S., 1977, Nationally and conformity, In: MILGRAM, S., *The individual in a social world*, Menlo Park/Calif., Addison-Wesley
- MINNICK, N. H., MISSNER, W. W., 1978, Character of Erasmus, *American Historical Review*, 3, 598–624.
- MUSIL, R., 1977, *A tulajdonságok nélküli ember I. köt.*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- NYÍRI Kristóf, 1977, Filozófia és öngyilkosság-statisztika Ausztria-Magyarországon, *Világosság*, 10, 627–637.
- NYÍRI Kristóf, 1980, *A Monarchia szellemi életéről*, Gondolat, Budapest.
- OUTHWAITE, W., 1975, *Understanding Social Life, The Method Called of Verstehen*, George Allen and Unwin Ltd, London.
- PATAKI Ferenc, 1976, *Utak és választak a mai szociálpszichológiában*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PORSNYEV, B. F., 1970, Szociálpszichológia és történelem, *Világtörténet*, 21, 38–58.
- RADDING, C. M., 1978, The Evolution of Medieval Mentalities: A Cognitiv-Structural Approach, *American Historical Review*, 3, 577–597.

- ROMMETVEIT, R., 1972, Languages games, syntactic structure and hermeneutics, In: ISRAEL, J., TAJFEL, H. (eds), *The context of social psychology*, Academic Press, London, New York.
- SÁNDOR Pál, 1981, A pályakezdő Deák portréjához, *Századok*, 3, 522–556.
- SPURLING, L., 1977, *Phenomenology and the social world*, Routledge and Kegan Paul, London, Henley and Boston.
- STROUT, C., 1968, Ego psychology and the historien, *History and Theory*, 3, 281–297.
- SZÚCS Jenő, 1981, Vázlat Európa három történeti régiójáról, *Történelmi Szemle*, 3, 313–359.
- WALZER, M., 1963, Puritanism as a Revolutionary Ideology, *History and Theory*, 3, 59–90.
- WOLMAN, B. B., LANGER, W. L. (eds), *The Psychoanalytic Interpretation of History*, Basic Books, New York.